

KOGNITÍV SZEMANTIKA ÉS STILISZTIKA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A 20. századi nyelvtudomány fő irányai valamilyen mértékig és valamilyen elméleti keretben mindannyian vállaltak egyfajta mentalizmust, azaz elméletükben történt utalás a nyelvvel, a nyelvi tevékenységekkel kapcsolatos mentális folyamatokra és jellemzőkre. Ez az utalás már Herman Paul nyelvelméletében szerepet játszik. Ilyen értelemben mentalizmus Saussure felfogása a kollektív tudatról s annak termékéről, a nyelvről (a nyelvi rendszerről) s az egyénnek ehhez való viszonyáról, s vállaltan az természetesen Chomsky innátaelmélete s mindaz, ami ebből következik nála. Ez a tudománytörténeti fejlődési folyamat olyan beállítódási tendenciát eredményezett, amely a Halliday által felállított nyelvszemléleti aspektusokból a nyelv mint struktúra és a nyelv mint tudás domíniumokra s azok érintkező területeire összpontosított, elterve más irányzatoktól, melyek a nyelvet mint viselkedést kutatták és kutatják a struktúrával összefüggésben, mint például Halliday maga is (s általában a szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti irányzatok).

A kognitív nyelvészet az imént említett első irányzatból alakult ki. Am önazonosítását nem csupán a nyelvtudományi diskurzus önmozgása, s az azon belül szükségképpen jelentkező kérdések megfogalmazása mozdította elő. A kognitív nyelvészet kialakulását alapvetően segítette és segíti ma is a kognitív pszichológiát is magába foglaló, *cognitive science*, kognitív tudomány névvel illetett interdiszciplináris kutatási irány (vö. Posner szerk. 1989). Ez az irány az intelligencia vizsgálatát tűzte ki célul úgy, hogy a mesterséges intelligencia modellálását és létrehozását elméleti és kísérleti szinten analóg módon egyaránt összekötötte a humán intelligencia kutatásával és modellálásával. A Posner szerkesztette kötet bevezetője a kérdéskört így foglalja össze: „Az intelligencia szoros kapcsolatban áll az adaptivitással – a problémamegoldással, a tanulással és a fejlődéssel” (Simon–Kaplan 1989: 43). A kognitív tudománynak az adaptív rendszerek invariánsait kell kutatnia, így a belső környezet struktúráját (például a rövid távú memóriát) vagy a tanulási rendszerek struktúrájában található invariánsokat stb. Éppígy be kell vonni a kutatásba és a modellezésbe a külső környezet kutatását. Számot kell adni a kognitív szisztémáknak a környezeti jellemzőkkel kapcsolatos relativitásáról. „Gyakran azt vesszük észre, hogy szociológiát tanulmányozunk – a környezetnek alanyainkra tett múltbeli hatásait –, mikor fiziológiát kívánunk művelni – a humán idegrendszer struktúrájának a hatásait [effect]” (Simon–Kaplan 1989: 38). Hasonlót kísérel meg Barwise és Etchemendy, mikor az extenzionális logikai, igazságfeltételekkel dolgozó jelentésmagyarázat modelljét kiegészíti a

beszélő, a hallgató, a hely, az idő és a megnyilatkozás indexével, vagyis a kontextus paraméterével. Az eredményt maguk sem tartják kielégítőnek (Barwise–Etchemendy 1989: 228–31). Ehhez az intelligencia komputációs folyamatait kell tanulmányozni, ill. modellálni. A problémamegoldás és a nyelv kutatása a humán gondolkodás kutatásának közös tartományában találkozók.

Itt természetesen csak utalhatunk Posner (1989) alapján az információfeldolgozás architektúráira, a rövid és a hosszútávú memória eltérő szerepére, vagy arra, hogy a deklaratív memória sémái lehetnek propozicionálisak és képszerűek, ill. a procedurális memória produkciói feltételekből és akciókból állnak, s hogy ennek megfelelően több kognitív modellípust is kidolgoztak. Hasonlóképpen csak utalni lehet arra a kettősségre, mely szerint a gondolkodás egy elmélettípus szerint következtetési vagy érvelési folyamat, nyelvszerű reprezentációkat alkalmazva, egy másik elmélettípus szerint pedig a problémamegoldás heurisztikus keresésének folyamata, a probléma-szituáció modelljének reprezentációját használva. Az elmélet következő megállapítása a nyelv egységére vonatkozik: e kognitív irányzat kételkedik abban, hogy a szemantikai és a vizuális reprezentáció két autonóm szemantikai reprezentáció lenne a kognitív folyamatokban (hasonlóan vélekedik Langacker 1987).

Simon és Kaplan a következőképpen foglalja össze a kognitív tudomány általuk képviselt nézeteit a fent említett kérdésekről: „Először: bár egyértelműen akad néhány mentális funkció (a hozzá tartozó fiziológiai alappal), amelyek a nyelv kezelésére specializálódtak, a bizonyítékok súlya azt sugallja, hogy a szemantikai szinten a gondolkodás formái számára alkalmazott mechanizmusoknak egyetlen készlete van, s ez alapvető a propozicionális és a képszer bevitel (inputok) továbbvitelénél [translation]. Másodszor: a logikai következtetés és modellek heurisztikus keresése közötti határ inkább fokozat kérdése, mint fajtaelkülönítés. A humán következtetés általában a következtető operátorok bőséges [liberal] tárházát használja lényegi [substantial] szemantikai tartalommal, s így sokkal inkább hasonlít a modellkeresésre, mint logikai dedukciók végrehajtására. Harmadszor: az a tudás, amelynek alapján az inferenciaszabályok működnek, a memóriában különböző módon tárolódik, propozicionális struktúrákban éppúgy, mint olyan struktúrákban, amelyeket inkább tekinthetünk mentális képeknek [images]. Talán más módok is vannak” (Simon–Kaplan 1989: 20).

E ponton kapcsolom be a gondolatmenetbe a Langacker-féle kognitív nyelvtant. Aligha van mód és talán szükség itt a kognitív nyelvtannak a Langacker-értelmezését részletesen ismertetni, esetleg kritizálni. Inkább néhány olyan tézist említem, amely hozzájárulhat az alább bemutatandó részkérdés megalapozásához. Elsőként kell fölhozni azt a Langacker-gondolat, hogy a szintaxis, a lexikon és a szemantika nem különülnek el egymástól, hanem kontinuumot alkotnak. Ez teszi lehetővé, hogy a szemantika úgy kapjon központi helyet e modellben, hogy ne telepedjen rá a többire. „A szintaxis nem alkotja a reprezentáció autonóm formális szintjét. Ehelyett a nyelvtan

szimbolikus természetű, a szemantikai szerkezet konvencionális szimbolizációját tartalmazza” (Langacker 1987: 2).

A következő kiemelendő összetevő a prototípuselmélet. Langacker kiterjeszti a prototípuselméletet, s nemcsak a szemantikában reprezentált dolgokra vonatkoztatja (mint ama ismert példákban történik a *madár* és példányai esetében), hanem a jelentésekre, a jelentésszövegekre és a grammatikai kategóriákra, valamint a fonológiára is (a Trubetzkoy-féle fonémaelv már eleve ezt tartalmazza). A nyitott típus koncepciója nem a pontos kritériumrendszernek való szigorú megfelelést teszi a valahova tartozás alapjául, hanem egy dinamikus modellt állít föl a centrum-periféria elv keretében, amelynek mind leíró szempontból, mind a történetiség (és a nyelv mint dialógus vagy polilógus) tekintetében nagy a jelentősége. „A kognitív pszichológiai kísérletek bebizonyították, hogy a kategóriák gyakran prototipikus példák mentén szerveződnek. Ezeket a példákat fogadják el az emberek általános, átlagos kategóriatagoknak. [...] A nem prototipikus példákat addig a mértékig lehet egy osztályhoz vagy kategóriához hozzárendelni, ameddig a prototípushoz való hasonlósága vagy közeli-ítése alapján nevezhető meg. A tagság ezért fokozat kérdése: a prototipikus példák teljes, központi tagjai a kategóriának, míg a középponttól a perifériáig egy fokozati soron megjelenő példák attól függnék, hogy mennyire és milyen módon különböznek a prototípustól. Továbbmenve, a tagok nem föltétlenül alkotnak egy egyedileg meghatározott készletet, mivel nincsen megadva az az egyedi mérték, amelyen túl egy személy képtelen lenne a prototípushoz való hasonlóságot megállapítani” (Langacker 1987: 17).

A fentieknek Langacker a következő előnyeit említi: az ilyen tipizálás „nem kívánja meg, hogy egy kategória minden tagja rendelkezzen egy adott jellemzővel (vagy hogy egyáltalán legyen bármilyen szembeötlő közös tulajdonság, amelyet mindenki oszt). Nem repülő madarak, tojásrakó emlősök, zöngétlen magánhangzók így nem problematikusak; egy nyilvánvaló tulajdonság hiánya nem követi a kategóriából való eltávolításukat, inkább nem prototipikusnak rendeli őket” (Langacker 1987: 17). A prototípusmodell nem minimalista, bátorítja a lehető legteljesebb leírást, s „megengedi egy entitásnak egy kategóriába való bevétele, ha valaki nyomós okot talál a prototipikus tagokhoz való viszonyításban” (Langacker 1987: 17).*

A Langacker-féle kognitív nyelvtan itt említendő következő összetevője az egység (unit) fogalma. „Az egység az a szerkezet, amelyet a beszélő elég alaposan megtanult, hogy nagymértékben automatikusan tudja kezelni, anélkül, hogy figyelmét annak különálló részeire vagy elrendezésükre összpontosítaná. Az egység belső komplexitása ellenére «előre csomagolt» konstruktumot alkot; ezért a beszélőnek nem szükséges arra figyelnie, hogy miképp rakja azt össze, könnyen bánhat vele egységes entitásként” (Langacker 1987: 57). Vagyis az egység státust elért nyelvi entitások bármely nyelvi szinten vagy tartományban holisztikusan épülnek be a magasabb

*Hasonló értelemben – bár részletesebb pszichológiai és antropológiai háttérrel – fejti ki a kategorizálás kognitív elvét Lakoff (1987: 5–156).

szerkezetekbe. Mivel most nem grammatikai kérdésekkel kívánok foglalkozni, ezért csak megemlíten, hogy a Langacker-féle kognitív nyelvtan „A nyelvtani mintákat sematikus szimbolikus mintáknak nevezi, melyek a szimbolikus [a szemantikai és fonológiai] struktúráktól nem fajtában, hanem csak a specifikáció fokában különböznek” (Langacker 1987: 58).

Az egység státusa, egység volta szintén fokozat kérdése, s a megnyilatkozás létrehozásában vagy a megértésben az anyanyelvi beszélőnek oly mértékű konstruktív erőfeszítésre van szüksége, amennyire tanult vagy nem tanult entitásokkal kerül szembe. Vagyis nem elvont, „objektív” szabályrendszer irányítja a mondatok létrehozását, valamint nem tartható a használat és a rendszer közötti különbség. Ez azonban a verbális interakciók nyelvi összetevőjével kapcsolatos problémamegoldó tevékenység állandó és lényegi voltát nem érinti.

A szemantikai modellre rátérve még egyszer hangsúlyozni szükséges, hogy Langacker szerint sincsen alapvető különbség a nyelvi és nem nyelvi kogníciók között: „Nincs különösebb okunk arra, hogy éles különbséget tegyünk a nyelvi képesség és a kognitív folyamatok között” (Langacker 1987: 13), s ennek következtében állítja, hogy „A szemantikai egységeket a tudásstruktúrákhoz viszonyítva lehet meghatározni” (Langacker 1987: 87), s ezeknek hatóköre végtelen (Langacker 1991: 1).

A voltaképpen szemantikai modellt második, 1991-ben megjelent monográfiája alapján mutatom be röviden, ill. egyetlen szűkebb, a főnevek és az igék jelentésének képiségére vonatkozó területen, amely a szemantika kifejtésének itt a kiindulópontja. „A szemantikai struktúrák (melyeket predikációknak nevezek) kognitív tartományok viszonyában írhatók le, ahol egy tartomány bármilyen fajta konceptualizáló lehet: preceptuális tapasztalat/kísérlet, fogalom, összetett fogalom, kidolgozott tudásrendszer stb. Egy kifejezés szemantikai leírása ezért az önkényes komplexitás és föltehetőleg az enciklopédikus hatókör integrált koncepcióját tételezi föl kiindulópontként. Az alapvető megfigyelés szerint bizonyos fogalmak [conceptions] másokat előfeltételeznek jellemzésükhöz. Így a konceptuális komplexitás hierarchiát állíthatjuk föl, ahol az adott szinten a struktúrák az alacsonyabb struktúrák szintjén végrehajtott kognitív műveletek által jönnek létre” (Langacker 1991: 3).

A konceptuális hierarchiák legalacsonyabb szintjén – ahol mostani vizsgálódásaink folynak – a bázistartományok találhatók, vagyis „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei. E bázistartományok között található az idő tapasztalata és képességünk a két- és háromdimenziós térbeli konfigurációkkal való bánásra. A különböző érzékekkel kapcsolatban is vannak bázistartományok: a szín tere (a lehetséges színérzékelések elrendezése), összehangolva a kiterjesztett vizuális mezővel [field]; a magasság skálája; a lehetséges hőmérséklet-érzékelések stb. A bázistartományok egy-egy szemantikai szerkezet esetében komplex mátrixszá rendeződnek. Föltehető, hogy a nyelvészeti vagy az összetett kognitív leírás nem képes az egy szemantikai struktúrához (például szóhoz) tartozó

összes bázistartományt maradéktalanul leírni” (Langacker 1991: 4). Langacker hangsúlyozza, hogy a mátrixok magasabb szemantikai egységekbe szerveződhetnek, mint ahogy akár lexikai, akár mondat-, akár szövegszinten ez gyakran meg is történik. Megjegyzendő, hogy a fent említett Barwise–Etchemendy-tanulmány hasonlóképpen jár el, amikor a tulajdonságok és viszonyok modellálása helyett magukat a tulajdonságokat és viszonyokat kívánja primitívekként a jelentés összetevőiként megragadni az általuk megfogalmazott szituációs szemantikában.

Langacker első, egyszerű példája a *kés* főnév ilyen értelmű szemantikai elemzése, amely kognitív metodológiájával az anyanyelvi beszélő megismerő felismeréseit kívánja modellálni az adott szó hallatán. A *kés* komplex mátrixában három bázistartományt különít el, anélkül, hogy a teljes leírást elvégezné. Az első tartomány az alak tartományé (amelyben a *kés* prototipikus formája, Gestaltja jelenik meg), a második a kanonikus szerepé (itt: *vágás*), a harmadik a készletbe tartozásé (a *kés* így például a *kanál* és a *villa* készletébe tartozik), s lehetne tovább sorolni a mérettel, a súllyal, az anyaggal.

Miközben hangsúlyozni szükséges a szemantikai elemzés itt vállalt összetett jellegét, tehát a propozicionális és a képi összetevők együttes jelenlétét, föl kell hívni a figyelmet az első tartományra, az alakéra, amely – a fentebb idézett kognitív pszichológiai kutatások tanúsága szerint – nyilvánvalóan elsősorban képi jellegű. Mivel ez hiányzott a korábbi szemantikai elemzésekből, a következőkben néhány magyar főnéven ezt a jellegzetességet próbálom bemutatni. E bemutatásnak a végső célja ezúttal az, hogy a fent röviden jelzett alapelemzés (mely szavakra vonatkozik) szöveggörnyezetben is látható legyen, méghozzá irodalmi szövegben, s ezáltal meglássuk azt, hogy egy ilyen szemantikai megközelítés mennyire járulhat hozzá a műértelmezéshez s legfőképp egy mű stilisztikai elemzéséhez s a stilisztikai értelem explikálásához. A kognitív nyelvtan szemantikai komponensének egyik, bár a legfőbbek közé tartozó modellezését alkalmazzuk itt, tehát hangsúlyozni szükséges, hogy nem kívánjuk a teljes szemantikai bemutatás hatását keltetni. Szintén szükséges megemlíteni, hogy itt elérhető eredményeink nem tekinthetők teljes szövegértelmezéseknek, inkább azok részeinek.

Vegyük mindehhez Mészöly Miklós *Térkép, repedésekkel* című novellájából a következő (bevezető) részletet.

Tegnap este fél tizenegy, hajnali három között. A szembeülésen öt részeg fiatalember, kettőn piros pulóver, a többiekén ugyanolyan pepita ing. Egy órája állunk már a nyílt pályán. Behallatszik a csalogány, a salakhányásokon megkapaszkodó burján bokorban halk rebenések. Az őrház latrinája mögött szennyvíz-lecsurgó, a hold körül füstfinom felhőfoslányok. A kupében fölsír egy csecsemő. Mögöttem ülnek. Eddig észre sem vette, azt hittem, egyedül vagyok az öt alvó részeggel. Fölállok, kinézek az ablakon, de úgy, hogy az anyát és csecsemőjét is lássam. Erős a holdfény. Szűkített blendéjú pillantással figyelem. Fiatal munkásasszony, mongol vágású szemek, szárazra repedezett száj.

Emeljük ki e szövegből azokat a főneveket (azoknak egy részét), amelyek nominális szerkezetben találhatók, s végezzük el a fent bemutatott elemzést (annak első fázisait) rajtuk (az összetett szavakat ezúttal egységként kezeljük, tehát eltekintünk elemezhető voltuktól, egyúttal az esetleg előtűnt álló jelzőktől).

főnevek		bázistartományok		
<i>pálya</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	(vas)
<i>salakhányás</i>	alak	anyag	méret	
<i>bokor</i>	alak	méret		
<i>őrház</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	
<i>latrina</i>	kanonikus funkció	alak		
<i>szennyvíz-lecsurgó</i>	kanonikus funkció			
<i>felhőfoslány</i>	alak	anyag	szín	
<i>munkásasszony</i>	alak			
<i>szem</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	szín
<i>száj</i>	alak	kanonikus funkció		

Miképp fentebb említettük, a bázistartományok konkretizálását folytathatjuk, azonban ennyi is elegendő a továbblépéshez. Azt ennyiből is megállapíthatjuk, hogy – miképp azt Simon–Kaplan (1989) kifejti – a fenti főnevek általában vett megértésekor az anyanyelvi beszélő képi jellegű összetevőkből állít össze heurisztikusan modelleket, amelyek a szó aktuális jelentését adják. Ezeket a mentális képi összetevőket a hosszú távú memóriából hívja elő a beszélő. Föltehető, hogy egy-egy főnév megértésekor a lehetséges bázistartományoknak csak egy része aktualizálódik, s e folyamatot befolyásolja a kontextus, a beszélői szándék, a hallgatói beállítódás. E körülmények a bázistartományok aktualizálódásának sorrendjét, hierarchiáját is befolyásolhatják. A bázistartományok egy része végül igazolni látszik Langacker egyik alaptételét, amely szerint a szemantika legalább részben nyelvspecifikus, s végső soron kultúrspecifikus: a munkásasszony, az őrház, a latrina alakja, formája a típuson belül is mutathat tipikus eltéréseket.

Amennyiben a Mészöly-idézetbe visszahelyezzük a kiemelt és elemzett főneveket, s a szövegkontextusban tovább vizsgáljuk értelmezési lehetőségeiket, akkor a következők állapíthatók meg róluk. A nominális helyzet, az ige nélküli szerkezetben való megjelenés alapvetően befolyásolja e szavak helyzetét. Ha a kört szűkítjük, s csak a tárgyakat (pálya, salakhányás, bokor, őrház, latrina, szennyvízlecsurgó, felhőfoslány) tekintjük, akkor a felszínes értelmezés azt mondhatja, hogy e szavak, ill. a velük jelölt dolgok magukért állnak a szövegben. A nominalizáció szemantikai és stilisztikai funkciója itt pontosítható (együttal pedig a szövegközpontú értelemdadás egyedüli lehetségesége bizonyítható): e dolgok Mészöly prózájában, e szövegében az Eliot-féle meghatározás értelmében vett tárgyi megfelelők, amelyek kettős szerepet töltenek be a novellában: egyrészt distanciált tárgy voltukban „kiváltják a megfelelő érzelmet” (Eliot 1919/1981), tehát egy modernizált, átalakított metaforajellelleggel valami helyett állnak, másrészt valami részeként az egész (itt, miként más Mészöly-művekben, de éppígy például a Pilinszky-versekben a tér, a táj leírása) helyett állnak. Tárgyi megfelelő voltukat úgy érhetik el e főnevek, hogy a nominális szerkezeti helyzet (amely a megértésben szöveg- és nem mondat szinten jelentkezik) kiemeli a szövegben a főneveket, ráirányítja a befogadói figyelmet, ám mivel e főnevek magukban állnak, ezáltal (a nominális mondatokon túli szövegkörnyezet mellett) önmagukból kell megértésüknek erednie. Ezért kapnak ebben a szövegben a nominális helyzetű főnevek legfontosabb kognitív szemantikai bázisstartományai oly nagy szerepet, méghozzá első sorban az alakok.

Az alak bázisstartományának itteni kiválasztása nem önkényes. Langacker kifejti, hogy a képiségnek többféle dimenziója különböztethető meg, s ezek közül az első a profilálás, amely megkülönböztető jelentőséget ad egy jelentésstruktúrának úgy, hogy a struktúra egy eleme nagyobb jelentőséget kap (Langacker 1991: 5–6). Bár Langacker ezt a bázisstartományon belül mutatja be, példáinkban ez alkalmazható a mátrixokra is. Vagyis tereptárgyait az alak profilálja (jellemzi), az alakot pedig esetleg egy további aljellemező (például az őrház esetében a keskenység, a kis oldalszélesség).

Az alak bázisstartománya csak része a mátrixnak, önmaga képiségében azonban – lényegéből, a Gestalt-jellegből eredően – holisztikus jellegű, az egész tárgy alakját reprezentálja annak részletezése nélkül. A látszólagos ellentét azáltal válik egyedivé, hogy ez a holisztikus tartalmú bázisstartomány a mondat- és szövegszerkesztés által profitált helyzetbe kerül, s itt végül az egész mátrix helyett áll, kvázi egységként, s így visszahat a szövegre és annak befogadására (ti. egyedi módon járul hozzá a szövegbeli térkijelöléshez, s annak recepciófeltételeihez).

Hasonló állapítható meg magáról a nominális szerkesztésmódról is: Langacker hangsúlyozza, hogy a nyelvtan, a nyelvtani szerkezetek szimbolikus természetűek, megformáltságukkal is leképezik a referenciálást. A mondat- és szövegszerkezetben önmagában álló főnév az önmagában álló tárgy helyzetét képezi le grammatikailag (megfelelve egyébként a kognitív nyelvtan egyik fontos összetevőjének, az ikonicitás

általános elvének, azon belül a diagrammatikus ikonicitásnak). A szöveg azáltal válik annyira képszerűvé, hogy el tudja érni szerkesztésmódjával ezt a hatást. Miképp láttuk, a hatást egyrészt a felsoroló jellegű nominális szerkesztésmód adja, másrészt a legelemibb kognitív reprezentációkat tartalmazó bázistartományok aktualizálása és a többinek a háttérbe szorítása. A tárgyi megfelelők ezáltal tudnak úgy működni, ahogy azt Eliot elgondolta és meghatározta: az alakok, ill. az anyag (a salakhányás esetében), a kanonikus funkció (a szennyvíz-lecsurgó, a latrina és az őrház esetében) már önmagukban egy negatív értékskálán helyezkedhetnek el, ill. olyan további bázistartományokat aktualizálhatnak, amelyek ezt a negatív értéktelítettséget („baljós hangulatot”) erősíthetik. Mindezt számos elem igazolja később magában a novellában.

E tanulmány lektori véleményezésében Pelyvás Péter alkalmasnak tartja a Lakoff-féle idealizált kognitív modellek (vö. Lakoff 1987: 68-7) bevonását a Mészöly-féle nominalizmusok magyarázatára. Az idealizált kognitív modell komplex struktúrált egész, s így a jelentésmátrixot összetettebben mutatja be, mint Langacker modellje, ugyanakkor idealizáltabban is. A Mészöly-szöveg nominális részei azonban éppen azzal tűnnek ki, hogy nem egy idealizált, tudáskeret jellegű modellre játszanak rá, hanem azt, ill. a Langacker-féle egyszerűbb jelentésmátrixot megbontják, a főnévi megnevezések többnyire valóban alapszintű kategória jellegéből (vö. Lakoff 1987: 31–18, 46–8 stb.) kiindulva abból kiemelnek egyetlen elemet, s azt teszik az egész helyére (ez a Lakoff-féle metonimikus leképezés [mapping]), és stílushatásuk egyik lényegi összetevője ebben ragadható meg. Ezt az értelmezést, amely feltehetően ismétlődő befogadói kogníciókon alapul, az eddig bemutatottakon túl a szöveg megformáltságának észlelhető jellemzői, elsősorban a nominális részek és a többi rész egymáshoz való szövegtani, főképp szöveggrammatikai viszonya teszi lehetővé.

Azt látjuk tehát, hogy egy grammatikai és egy szemantikai eljárás a maga kognitív egyszerűségében a Mészöly-szöveg valamiit reprezentáló megalapozását megformáltságában erősíti, stíluselemként működik, s ennek bemutatását nagymértékben segíti a kognitív nyelvtan elmélete és módszertana.

Ezek után lássunk még egy szöveget, amelyben ezúttal az ígétet vizsgáljuk meg, szintén a legelemibb kognitív reprezentációk s azok stílushatása szempontjából. Vegyük ehhez Tandori Dezső egyik korai versét:

A tékozló

Hogy vissza ne térhess sosem,
el sem hagyhatod teljesen.
Őrözl belőle valamit,
és továbbbszökni kényszerít.

A négy sorban négy igét találunk, melyeket szintén Langacker elemzési módszerével mutatunk be. A négyből három ige mozgással kapcsolatos. Ezekkel összefüggésben tehát a térrel kapcsolatos, „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs egységével”, bázisstartományával van dolgunk. Langacker (1991) a mozgás térbeli elemi kognícióját két alapkategóriához köti. Az egyik a *trajectory*, ennek legyen a neve *mozgó*; a másik a *landmark*, ennek a neve legyen *álló*. Itt a megértett entitások közötti kapcsolatok a térben és természetesen az ehhez tartozó időben helyeződnek el. A kapcsolat lényege abban áll, hogy a mozgó és az álló szomszédsági viszonya megváltozik, s a fenti igék jelentése ezt a megváltozást reprezentálják.

Az *elhagy* ilyen értelemben a mozgót egy állóhoz viszonyítja a térben, amely mozgó az álló által kijelölt ponttól, annak szomszédságától távolodik. Mivel itt függőleges, magassági viszony nincsen, a távolodás egyirányú, vízszintes jellegű, az ige által reprezentált mozgást egy állóhoz való viszonyításban be lehet mutatni. A *visszatér* térbeli kognitív reprezentációja hasonló jellegű, egyetlen különbséggel: a vízszintes mozgás nem távolodó, hanem közeledő, tehát ellentétes irányú, ezúttal azzal a megszorítással, pontosabban azzal az előfeltevéssel, hogy a közeledő entitás már volt az álló szomszédságában. A *továbbszik* az előbbi két ige térbeli vonatkozásaira hasonlít a vízszintes mozgást illetően, ugyanakkor azokhoz képest még összetettebb: az állóhoz viszonyítva utal a mozgónak egy mozgási vonalon a térben az álló előtti és utáni helyzetére is (míg az *elhagy* és a *visszatér* csak az állónak egy mozgási vonalon a térben utáni helyzetét jelöli). Az első két ige a tér három dimenziójához szorosan hozzátartozó idődimenzióban folyamatos, úgy, hogy az *elhagy*-nak az időbeli kezdete, a *visszatér*-nek az időbeli végpontja van jelölve (további belső elemzés nélkül megállapítható, hogy ezt az igekötők érik el a tövel kialakuló szemantikai viszonyukban), a *továbbszik* szintén tartalmazza a folyamatosság összetevőjét, ám az ötvöződik a mozzanatossággal.

Ha az *öriz* igét e tér-idő viszonyban kell bemutatni, akkor az állapítható meg róla, hogy az álló és a mozgó viszonya nem változik, méghozzá folyamatosan nem (itt más bázisstartományok is működésbe lépnek, hiszen nem egyszerű térbeli mozgásról van szó).

A Tandori-vers kognitív szemantikai rendszerének csupán egyetlen aspektusát vettük szemügyre (miképp a Mészöly-részletben is), ám ezáltal is fontos értelmezési lehetőségekhez jutottunk. A négy ige ugyanis az elemi percepciókon alapuló elemi kognitív folyamatokra építve egy végtelenül egyszerű, ám összetetten értelmezhető térbeli és vele szoros összefüggésben időbeli szisztémát működtet a szövegben. Ez a rendszer egy térben meghatározható pontot preszupponál, amelyhez képest a négy sor négy igéje, a velük jelölt mozgások vagy dinamikus állapotok viszonyulnak.

A vízszintes térbeli mozgásnak, s az azt jellemző meghatározott pontnak ezt az elemi módon perceptuálható rendszerét használja ki azután a szöveg egy elvontabb

értelmezési lehetőségben, amely valaminek a valamihez való vonzódásáról és egyidejű eltávolodásáról szólhat. A „konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs tere” itt a négydimenziós tér-idő rendszer, amely a maga érzékelhető voltában válik alkalmasá a metaforikus jellegű jelentésképzésre. Jóllehet a klasszikus metaforaelemzések is rámutattak már a térbeli és időbeli tájékozódásnak, e rendszer kognitív feldolgozásának a nyelvben való megjelenésére, rendszerszerűen mégis Lakoff–Johnson (1980) foglalta ezt össze, a kognitív nyelvészet egyik első monográfiáját adva. E munka lényege abban ragadható meg, hogy például a térbeli tájékozódás kognitív folyamatai rávetítődnek a nyelvre, s a nyelvtörténeti változások nyomán részben implicit, részben explicit szisztémaként folyamatosan jelen vannak, mintegy reprezentálódnak. E reprezentálódások túlnyomó többsége univerzálisan metaforikus jellegű (*a nap kél, a nap nyugszik* stb.). A Tandori-vers példája is azt mutatja, hogy a kognitív modellezés jogosult: a szöveg igéi a térbeli tájékozódás reprezentációja által felidézhetővé teszik a megértésében a térbeli tájékozódás elemi kognitív mozzanatait, s ez a perceptuális alap teszi lehetővé a szöveg elvontabb, metaforikus megértését. A „szó szerinti” és metaforikus jelentés kettőségének hagyományos autonóm bemutatása ekképp alakul át egy olyan rendszerré, amely számon tartja a megértésben az univerzális és a nyelv- és kultúraspecifikus mozzanatokot, egyúttal nem elkülöníti a kétféle jelentést, hanem a többféle konceptualizáció egymásból következésére, dinamikus, interakciós (Black 1954–55/1990) viszonyára mutat rá.

E ponton láthatjuk bizonyítva Langackernak, valamint általában a kognitív tudománynak (például a fent idézett Simon–Kaplannak) azt a nézetét, hogy a nyelvi és a nem nyelvi tudás azonos módon jelenik meg kognitív struktúrákban. A vízszintes irányú elemi mozgásnak, ill. az ebben a kontextusban megjelenő állapotnak az egymással összefüggő bemutatása teszi lehetővé az átvitt értelmezést, azt, hogy a befogadó a nyelvi megformáltságban szövegszinten a primitívként megjelenő mozgások helyett valami elvontabb, összetettebb értelmezést adhasson a szövegnek. Ezt a Tandori-versben az irodalomszociológiai, recepciófeltételekkel meghatározott helyzeten kívül az állónak a teljes határozatlansága teszi lehetővé: míg a mozgó valamilyen értelmezési tartományban megragadható (önmegszólítás, megszólítás, deixis által), addig az állóról, amihez a mozgó viszonyul, semmit nem tudhat meg a befogadó. Pontosabban egy tág keretben következtethet (s itt mutatható meg a klasszikus modernség utáni irodalom egyik jellegzetessége, a befogadói horizontváltozatokra való rájátszás): ami ilyen mértékig viszonyítási pont, az fontos dolog lehet. Hogy mi, az már a megértés során dől el, ha eldől.

A kognitív nyelvten itt röviden, egy területen bemutatott lehetőségei alkalmat adnak a befogadói megértő folyamatok jobb modellálására, mert a nyelvtani, szemantikai bemutatásban erőteljesebben törekszik a pszichológiai realitásra, mint elődei, s ennek érdekében arra összpontosít, hogy a nyelvi tudásban az aktualizálás és a

feldolgozás procedurális képességét leírja, s ennek kapcsán az emlékezet, a figyelem, a kapacitás kategóriáit bevonja a modellbe. Mindkét példánkban a Simon–Kaplan által említett heurisztikus modellkeresést láthatjuk érvényesülni a megértés alapjaként. Ezzel a felfogással árnyaltabbá lehet tenni a befogadói magatartások, folyamatok, horizontok bemutatását is, többek között annak érdekében, hogy a stílusnak mint a szöveg megformáltságából eredő értelemösszetevőnek a megértését jobban meg lehessen közelíteni. Miképp Schwarz hangsúlyozza, a kognitív tudomány és a kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy legyen „kompatibilitás a reprezentációfeltevések és a feldolgozásszisztémákra vonatkozó feltevések között”, s „a nyelvi tudás strukturális és procedurális aspektusai közelebb kerüljenek egymáshoz” (Schwarz 1992: 42).

IRODALOM

- Barwise, Jon–John Etchemendy 1989: *Model-theoretic semantics*, in Posner szerk.: 207–44.
- Black, Max 1954–55/1990: A metafora, *Helikon*, 432–47.
- Eliot, Thomas S. 1919/1981: Hamlet, in *Káosz a rendben*, Budapest, Gondolat, 73–9.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of cognitive grammar*, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, image, symbol*, Mouton de Gruyter.
- Posner, Michael szerk. 1989: *Foundations of cognitive science*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- Schwarz, Monika 1992: *Einführung in die Kognitive Linguistik*, Tübingen, Francke Verlag (UTB 1636).
- Simon, Herbert A.–Craig A. Kaplan 1989: *Foundations of cognitive science*, in Posner szerk.: 1–48.

COGNITIVE SEMANTICS AND STYLISTICS

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

The paper contributes to the introduction of cognitive linguistics into Hungarian linguistic studies. In the first part the main assumptions of cognitive science are summerized. The basic semantic model of R. Langacker is explicated next, to form a connection between cognitive semantics and stylistics. Stylistics is not mentioned here as a theory but as style analysis. The cognitive semantic analysis is made on a prose of Miklós Mészöly and on a verse of Dezső Tandori. The cognitive semantic analysis concentrates on the nominal segments (nouns) of the first text and on the verbs of the verse (on the cognitive structure of movement, time and space), analyzing the basic semantic domains of these nouns and verbs. The stylistic analysis points out that the structure of these basic domains largely contribute not only to the referential part of the two texts, but also to their style in the context of the whole text. Cognitive semantics can intensely help the stylistic interpretation of literary texts and modelling the reception of literary texts.